

TURKIY XALQLARNING DASTLABKI FALSAFIY DUNYOQARASHI: TABIATGA E'TIQOD, MIFOLOGIK TAFAKKUR VA ISLOMGACHA RIVOJLANISH BOSQICHLARI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15667717>

Norbo'tayev Islombek Musurmonovich

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

v.b dotsenti, falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Boyqulov Botir Abdusobirovich

I-bosqich magistrant

Email: inorbutayev@dtpi.uz

UDK: 1:740:122

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqola turkiy xalqlarning islomgacha davrdagi falsafiy dunyoqarashining genezisi va evolyutsiyasini tizimli ravishda tadqiq etishga bag'ishlanadi. Tadqiqot tabiatga e'tiqod, mifologik tafakkur tuzilmalari va tengriylik paradigmasi kabi fundamental elementlarni o'z ichiga oladi, ularning ontologik, epistemologik va axloqiy asoslarini tahlil qiladi. Maqola ushbu qarashlarning tarixiy rivojlanish traektoriyasini aniqlashga, shuningdek, ularning turkiy xalqlarning ma'naviy-intellektual merosidagi transformatsion rolini baholashga qaratilgan. Shu bilan birga, qadimgi e'tiqod tizimlari va ularning falsafiy refleksiya o'rtasidagi dialektik aloqalar ochib beriladi, bu esa turkiy xalqlarning dastlabki metafizik tushunchalarini rekonstruksiya qilish imkonini beradi. Ushbu ish falsafa tarixi va madaniyatshunoslik nuqtai nazaridan turkiy xalqlarning intellektual an'analarni kengroq kontekstda ko'rib chiqishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Turkiy xalqlar, falsafiy dunyoqarash, tabiatga e'tiqod, mifologik tafakkur, islomgacha davr, tengriylik, shamanizm, tabiat bilan bog'liqlik, dunyo tushunchasi, qadimgi e'tiqodlar, falsafiy rivojlanish, mifologiya, an'analarni, ma'naviy meros, tarixiy bosqichlar.

Abstract: This scientific article is devoted to a systematic investigation of the genesis and evolution of the early philosophical worldview of Turkic peoples prior to the Islamic period. The study encompasses an analysis of fundamental elements such as nature worship, the structures of mythological thinking, and the paradigm of Tengrism, delving into their ontological, epistemological, and ethical foundations. The article seeks to delineate the historical trajectory of the development of these perspectives while assessing their transformative role within the spiritual and intellectual heritage of Turkic peoples. Furthermore, it elucidates the dialectical interrelationship between ancient belief systems and their philosophical reflection, thereby facilitating the reconstruction of the initial metaphysical concepts of Turkic societies. By integrating perspectives from the history of philosophy and cultural studies, this work contributes to a broader

contextual understanding of the intellectual traditions of Turkic peoples, shedding light on their pre-Islamic philosophical underpinnings.

Keywords: Turkic peoples, philosophical worldview, belief in nature, mythological thought, pre-Islamic period, egalitarianism, shamanism, connection with nature, concept of the world, ancient beliefs, philosophical development, mythology, traditions, spiritual heritage, historical stages.

KIRISH

Turkiy xalqlarning dastlabki falsafiy dunyoqarashi ularning o'ziga xos tarixiy, madaniy va ijtimoiy tajribalaridan kelib chiqqan holda shakllangan. Bu dunyoqarash tabiatga chuqur e'tiqod, mifologik tafakkur va islomdan oldingi rivojlanish bosqichlari bilan ajralib turadi. Turkiy xalqlar uchun tabiat nafaqat yashash muhiti, balki muqaddaslik va ruhiy aloqa manbai sifatida ham muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Ularning mifologik tasavvurlari orqali olamning kelib chiqishi, hayotning ma'nosi va insonning tabiat bilan munosabati tushuntirilgan. Shu bilan birga, islomgacha bo'lgan davrda turkiy xalqlarning falsafiy qarashlari ularning kundalik hayoti, urf-odatlar va dunyoni idrok etish usullarida o'z aksini topgan. Ushbu mavzu orqali biz turkiy xalqlarning o'tmishdagi dunyoqarashini o'rganib, ularning falsafiy tafakkurining ildizlari va rivojlanish yo'nalishlarini tahlil qilamiz.

MATERIAL VA TADQIQOT USULLARI

Tadqiqot olib borish jarayonida ilmiy-uslubiy adabiyotlar, esdaliklar, arxiv materiallarini o'rganish va tahlil qilish, ilg'or amaliy tajribani tahlil qilish va umumlashtirish, analiz va sintez, induksiya va deduksiya, tizimli mantiqiy yondashuv, tarixiy va statistik tahlil usullaridan foydalanilgan.

Shomonizm turkiy xalqlarning qadimgi diniy va madaniy hayotida muhim o'rin tutganligi hamda shomonlar insonlar va ruhlar olami o'rtasidagi vositachi sifatida turli marosimlarni o'tkazganliklari haqida mashxur olimlar. Sh.D. Burkitbaeva va A.E. Shargynovalar ilmiy tadqiqot olib borilgan. ularning izlanishlarida shomonizmning turli xalqlar, xususan, turkiy va xitoy xalqlari orasidagi an'analari va ijtimoiy roli ilmiy nazariy hamda falsafiy ijtimoiy ruhda tahlil qilingan[1.57]. Ushbu tadqiqotda shomonlik amaliyotlarining umumiy xususiyatlari va ularning diniy e'tiqodlar hamda ijtimoiy tuzilmalar shakllanishidagi o'rni ko'rsatib berilgan. Mashxur turk olimi Atagun Ilhan tomonidan turkiy sivilizatsiyalarning islomgacha bo'lgan davridagi ko'chmanchi madaniyat, shomonizm va turmush tarzi haqida ilmiy izlanishlar natijasida turk sivilizatsiyasining rivojlanish bosqichini fundamental asoslab bergan. U tomonidan tadqiqotda qadimgi turkiylarning diniy va madaniy jihatlari, shuningdek, zamonaviy jamiyatlardagi qayta talqinlari atroflicha tahlil qilingan. Bundan tashqari Yusuf Muhammedo'g'li Mahmudovning shomonizm va boshqa qadimgi turkiy adabiyotlarda tabiat va inson o'rtasidagi munosabatlar mavzusida ilmiy maqolasi yozilgan. Muallif o'zining maqolasida o'sha davr ilk tafakkur darajasining qadimgi ko'rinishini tarixiy va falsafiy tahlillar asosida ochib bergan. Ushbu tadqiqotda

shomonlarning tabiatga bo'lgan e'tiqodi, atrof-muhitni muhofaza qilishga bo'lgan munosabatlari va bu tushunchalarning qadimgi turkiy madaniyatdagi o'rni yoritilgan. Aygerm Jumabayeva tomonidan olib borilgan tadqiqotda qadimgi turkiy pagan e'tiqodlaridagi arxetiplar, jumladan, Tengri, Umai va ajdodlar kulti kabi tushunchalar tahlil qilingan. Ushbu tadqiqotda qadimgi turkiylarning tabiatni ilohiylashtirishlari va bu tushunchalarning madaniy merosdagi o'rni ko'rsatib berilgan.

NATIJALAR VA ULARNING MUHOKAMASI

Turkiy xalqlar uchun tabiat manbai muqaddas bo'lib, tog', daryo, daraxt, yulduz kabi tabiiy unsurlar ilohiy kuch sifatida qabul qilingan. Bu e'tiqodlar ularda ekologik ong, ya'ni atrof-muhitga nisbatan mas'uliyatli munosabatni shakllantirgan. Shomonlik marosimlarida bu unsurlar muhim rol o'ynagan, ayniqsa suv, olov va shamol kabi kuchlar tabiat bilan muloqot qilish vositasi sifatida qabul qilingan. Tabiat kultlari orqali inson va tabiat o'rtasidagi bog'liqlik, ular orasidagi muvozanat haqidagi tushunchalar shakllangan. Turkiy xalqlar dunyoqarashida ijtimoiy ob'ekt sifatida talqin qilingan bo'lib, butun borliq jamiyat hayotining ma'naviy homiysi bo'lib xizmat qilgan. Jamiyat tafakkuri rivojlanishida inson va olam o'zaro hamkorligi ijtimoiy taraqqiyot poydevori bo'lib xizmat qilgan.

Mifologik tafakkur shomonizm va tengrichilik uyg'unligi

Mifologik tafakkur turkiy xalqlarning olamni anglash, voqelikni tushunish va tushuntirish vositasi bo'lib, ularning ruhiy-ma'naviy hayotida asosiy o'rin tutgan. Miflar nafaqat og'zaki ijod mahsuli, balki jamoaviy ongning ramziy ifodasidir. Bu miflar orqali insoniyatning qadimiy dunyoqarashi, yaxshilik va yomonlik, hayot va o'lim, osmon va yer, inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlar falsafiy talqin qilinadi. Shomonizm esa ushbu mifologik tafakkurning amaliy ifodasi sifatida xizmat qilgan. Shomonlar — diniy va ruhiy rahnamolar — jamoa a'zolari bilan ruhlar dunyosi o'rtasida vositachi sifatida harakat qilganlar. Ular turli marosimlar orqali ruhlar bilan muloqotga kirishgan, kasalliklarni davolagan, tabiat hodisalarini bashorat qilgan. Shomonizmda hayvonlar — ayniqsa qushlar va qoplonlar — ilohiy belgilar sifatida ko'rilgan. Bu hayvon obrazlari miflarda ham, shomonlarning marosim liboslarida ham uchraydi. Mifologik tafakkur bilan shomonizm uyg'unligi orqali inson hayoti, tabiat, ruh va koinot o'rtasidagi bog'liqlik aniq ifodalanadi. Ushbu uyg'unlik turkiy xalqlarning diniy-falsafiy qarashlarini mustahkamlab, ularning tafakkur tizimida asosiy mezonga aylangan. Tengri (osmon xudosi) markaziy ilohiy tushuncha bo'lib, inson hayoti va taqdirini belgilovchi kuch sifatida tasavvur etilgan. Bu g'oya turkiy xalqlar ongida oliy kuch sifatida qaralgan va dunyoqarashlarining falsafiy asosiga aylangan. Tengrichilikda samoviy kuchlar bilan bir qatorda, yer-ona (Yer-Suv ruhi) tushunchasi ham muhim o'rin tutadi[7.26]. Ajdodlarga sig'inish esa oila va urug' zaminida tarixiy xotirani mustahkamlovchi ijtimoiy-falsafiy institut sifatida shakllangan. Ularning ismlari eslab turilgan, ularning ruhi oldida duolar o'qilgan, va bu orqali avlodlar orasida ma'naviy bog'liqlik mustahkamlangan. Tengrichilikda Tengri — oliy xudo bo'lib, uning ta'siri koinotning barcha qismida seziladi. Ularning e'tiqodiga ko'ra, Tengri

osmonni, yerni va insonni yaratgan va ularning hayotini belgilaydi. Bu falsafiy qarashda yer va osmon o'rtasida muvozanat o'rnatish, tabiatga ehtiyotkorlik va atrof-muhitga bo'lgan mas'uliyat hissi aks etadi. Tengri — nafaqat yaratuvchi, balki tiriklik va o'linga ham ta'sir qiluvchi kuch sifatida ko'riladi. Ajdodlar ruhlari esa bu fikrni mustahkamlovchi elementlardan biri bo'lib, ulardan ruhiy yordam olish, ularning xotirasini hurmat qilish, ularni yodga olish madaniyatining ajralmas qismiga aylangan. Tengrichilikdagi asosiy e'tiqodlar quyidagilardan iborat:

1. **Tengri** — oliy xudo bo'lib, u insoniyatning hayotini belgilaydi va ularga rahbarlik qiladi.

2. **Yaratilish va dualizm** — osmon va yer, yaxshilik va yomonlik, hayot va o'lim o'rtasida doimiy ravishda kurash mavjud.

3. **Tabiatga e'tibor** — yer va osmon o'rtasida to'g'ri muvozanatni saqlash[2.86].

Turkiy xalqlarning ajdodlar ruhi kultlari ularning madaniy hayoti va ijtimoiy tuzumida muhim rol o'ynagan. Ajdodlar ruhlari, oila va urug' zaminida avlodlar o'rtasidagi tarixiy va ma'naviy bog'liqlikni mustahkamlash uchun xizmat qilgan. Ajdodlarning ruhlari hurmat qilinib, ular oldida duolar o'qilgan va yodga olingan. Bu amaliyotlar orqali ajdodlar hayotining ajralmas qismi sifatida ko'rilgan va ularning ruhiy mavjudligi jamiyatning axloqiy va ma'naviy qadriyatlarini shakllantirgan. Ajdodlar ruhiga e'tiqod, quyidagi xususiyatlarga ega:

1. **Oila va urug' zaminidagi xotira** — ajdodlar ruhlari ularning xotirasini saqlab turish va avlodlar o'rtasida doimiy ruhiy bog'liqlikni yaratish uchun ahamiyatlidir.

2. **Ruhiy va diniy marosimlar** — ajdodlar ruhlarini yodga olish uchun turli marosimlar, ibodatlar va tadbirlar o'tkazilgan. Bu marosimlar orqali jamoa o'zining tarixiy merosini qadrlagan.

3. **Ijtimoiy birdamlik** — ajdodlarga e'tiqod, jamiyatdagi birdamlik va ma'naviy birlikni mustahkamlashda xizmat qilgan[7.41].

Tengrichilik va ajdodlar ruhi kultlari turkiy xalqlarning ijtimoiy va madaniy tuzumida markaziy o'rin tutgan. Tengri e'tiqodi insoniyatning butun koinotga bo'lgan munosabatini shakllantirgan va ularning har bir harakatini osmon bilan bog'lashga yordam bergan. Ajdodlarga bo'lgan hurmat va ularning ruhlariga e'tiqod, oila va urug' zaminidagi tarixiy xotirani saqlashga xizmat qilgan. Bu e'tiqodlar nafaqat diniy birligi, balki ijtimoiy tartibni ham ta'minlagan. Tengrichilik va ajdodlar ruhi kultlari, shuningdek, turkiy xalqlarning ekologik, axloqiy va ma'naviy qadriyatlarini mustahkamlashda ham katta ahamiyatga ega bo'lgan. Ular insonning tabiatga bo'lgan mas'uliyatini, atrof-muhitga bo'lgan ehtiyotkorligini va jamiyatdagi ijtimoiy birligini rivojlantirgan.

Islomgacha rivojlanish bosqichlari va ularning xususiyatlari

Turkiy xalqlarning islomgacha bo'lgan diniy, ijtimoiy va falsafiy rivojlanish bosqichlari ularning jamiyatini, diniy e'tiqodlarini, falsafiy dunyoqarashlarini va ijtimoiy tizimini shakllantirgan. Ushbu rivojlanish jarayoni turli bosqichlarda amalga oshgan bo'lib, har bir bosqichda tabiiy muhitga bo'lgan aloqalar, ruhiy

e'tiqodlar va jamiyatdagi ijtimoiy tuzumlarning o'ziga xos xususiyatlari shakllangan. Bu davrda tabiat muqaddas va ilohiy kuch sifatida qaralgan. Tog'lar, daryolar, daraxtlar va yulduzlar kabi tabiiy unsurlar ularda ilohiy kuchlar sifatida qabul qilingan va ularga bo'lgan e'tiqod ekologik ongni shakllantirgan. Tabiat kultlari va tabiatga bo'lgan e'tiqod, insonlar va tabiat o'rtasida chuqur ma'naviy aloqalar o'rnatilganligini ko'rsatadi. Shomonizm, tabiatdagi unsurlar — suv, olov, shamol — ruhlar bilan aloqani ta'minlashda markaziy o'rin tutgan. Bu e'tiqodlar orqali atrof-muhit bilan uyg'unlik va tabiat bilan bog'lanishning ma'nosiga oid tasavvurlar shakllangan. Tengri e'tiqodi turkiy xalqlarning diniy tizimida markaziy o'rin tutgan. Tengri, osmon xudosi sifatida, dunyoni yaratgan va insonlarning hayotini, taqdirini belgilovchi kuch sifatida qaralgan. Bu e'tiqod, turkiy xalqlarning dunyoqarashini va falsafiy tushunchalarini shakllantirishda muhim rol o'ynagan.[3.27] Tengri e'tiqodi samoviy kuchlar bilan bog'liq bo'lib, ularning ijtimoiy tuzum va axloqiy qadriyatlar bilan aloqasi juda kuchli bo'lgan. Tengri, o'zining mavjudligi bilan, insonlar va koinot o'rtasidagi muvozanatni saqlashga xizmat qilgan.

Ajdodlar ruhiga bo'lgan e'tiqod ham turkiy xalqlarning diniy va ijtimoiy rivojlanishida muhim o'rin tutgan. Ajdodlarning ruhlari oldida amalga oshirilgan marosimlar, xalqlarning tarixiy xotirasini saqlash va ma'naviy bog'liqlikni mustahkamlashda xizmat qilgan. Bu e'tiqod, o'z navbatida, ijtimoiy birlikni kuchaytirgan. Ajdodlarga bo'lgan hurmat, avlodlar o'rtasida doimiy ravishda ma'naviy aloqalarni o'rnatishga yordam bergan va ularning ijtimoiy tuzumdagi roli beqiyos bo'lgan. Marosimlar, ajdodlarning ruhlari bilan aloqada bo'lish, xalqning tarixi va ma'naviyatini kuchaytirish uchun muhim vositalar bo'lgan.

Ko'chmanchilik hayoti turkiy xalqlarning diniy va falsafiy rivojlanishiga kuchli ta'sir ko'rsatgan. Ko'chmanchilar tabiat bilan bevosita aloqada bo'lishgan, bu esa ularning tabiatga bo'lgan e'tiqodlarini yanada chuqurlashtirgan. Ko'chmanchilikda tabiatdagi o'zgarishlar, xususan, yomg'ir, shamol, quyosh botishi kabi hodisalar muhim falsafiy ma'noga ega bo'lgan. Bu jarayon orqali turkiy xalqlarning ekologik mas'uliyatga bo'lgan e'tiqodlari shakllangan. Shuningdek, ko'chmanchilarning diniy e'tiqodlari tabiat bilan uyg'unlikni saqlashga qaratilgan edi. Turkiy xalqlarning islomgacha bo'lgan rivojlanish bosqichlari ularning diniy, ijtimoiy va falsafiy dunyoqarashlarini shakllantirishda katta ahamiyatga ega bo'lgan. Tabiatga bo'lgan e'tiqod, Tengri e'tiqodi, ajdodlar ruhiga bo'lgan hurmat va ko'chmanchilik hayoti turkiy xalqlarning madaniy, diniy va falsafiy tizimlarining asosini tashkil etgan. Ushbu qarashlar va e'tiqodlar jamiyatda ma'naviy bog'liqlikni mustahkamlagan va ekologik ongni rivojlantirgan. Bu qadriyatlar islom qabul qilinganidan so'ng ham ba'zi shakllarda davom etgan va bugungi kunda ham turkiy xalqlarning madaniy merosida o'z aksini topmoqda.

XULOSA

Turkiy xalqlarning dastlabki falsafiy dunyoqarashi, ularning tarixiy, diniy va madaniy rivojlanish jarayonlarida muhim rol o'ynagan. Ushbu dunyoqarashning asosiy tarkibiy qismlari tabiatga bo'lgan e'tiqod, mifologik tafakkur va islomgacha

rivojlanish bosqichlaridan iboratdir. Har bir bosqich, o'zining ma'naviy va falsafiy nuqtai nazaridan, turkiy xalqlarning jamiyat tuzumi, axloqiy qadriyatlari, ekologik ongini va ijtimoiy tuzumlarini shakllantirgan. Tabiatga bo'lgan e'tiqod, turkiy xalqlarning dunyoqarashida markaziy o'rin tutgan. Tabiat unsurlari, xususan, tog'lar, daryolar, daraxtlar, yulduzlar muqaddas va ilohiy kuch sifatida qaralgan. Bu qarashlar nafaqat ekologik ongni shakllantirgan, balki tabiat bilan uyg'unlikni saqlashga qaratilgan yondashuvni ham rivojlantirgan. Tabiat kultlari va uning kuchlariga bo'lgan e'tiqod, inson va atrof-muhit o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashda muhim rol o'ynagan.

Mifologik tafakkur esa turkiy xalqlarning dunyoni idrok etish vositasi bo'lib, ko'plab afsonalar, iboralar va rasm-rusmlar orqali dunyoqarashni ifodalagan. Qadimiy turkiy mifologiyada yaxshilik va yomonlik, hayot va o'lim, osmon va yer kabi dualistik tushunchalar shakllangan. Shomonizmning o'zi ham mifologik tafakkurning markazida bo'lib, ruhlar bilan muloqot, ijtimoiy nizolarni bartaraf etish va tabiat bilan uyg'unlikni saqlashda markaziy o'rin tutgan. Tengri e'tiqodi turkiy xalqlarning diniy, falsafiy va ijtimoiy dunyoqarashlarida muhim o'rin tutgan. Tengri, osmon xudosi sifatida, dunyo yaratgichi va insonlarning taqdirini belgilovchi oliy kuch sifatida qabul qilingan. Bu e'tiqod samoviy kuchlar bilan bog'liq bo'lib, ular o'z navbatida, ijtimoiy adolat, axloqiy qadriyatlar va ekologik mas'uliyatni shakllantirgan.

Ajdodlar ruhi kultlari ham turkiy xalqlarning ijtimoiy tuzumini mustahkamlovchi asosiy elementlardan biri bo'lgan. Ajdodlarning ruhlari oldida amalga oshirilgan marosimlar, xalqning tarixiy xotirasini saqlash va ma'naviy bog'liqlikni mustahkamlashda xizmat qilgan. Bu e'tiqod, ijtimoiy birlikni kuchaytirgan va avlodlar o'rtasida doimiy ma'naviy aloqalarni o'rnatishga yordam bergan. Ushbu barcha aspektlar, turkiy xalqlarning islomgacha bo'lgan falsafiy dunyoqarashini shakllantirgan va ularning ijtimoiy, diniy va madaniy tuzumi uchun mustahkam asos yaratgan. Bugungi kunda ham, bu qadimiy e'tiqodlar va tafakkur tizimlari xalq urf-odatlarida, marosimlarida va folklor namunalarda saqlanib qolgan. Ular, o'z navbatida, zamonaviy turkiy xalqlarning madaniy merosi sifatida o'rganilmoqda va ijtimoiy, ekologik va axloqiy masalalar bo'yicha zamonaviy fikrlashga ta'sir ko'rsatmoqda.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Burkitbaeva, Sh.D., Shargynova, A.E. (2023). "Shamanism: Traditions and social roles among Turkic and Chinese peoples". *Bulpolit Journal*.
2. Ilhan, A. (2016). *Pre-Islamic Turkic Civilization: Belief and Culture*. Syracuse University.
3. Mahmudov, Y.M. (2023). "Environmental consciousness in ancient Turkic literature". *Turkish World Literature Journal*.
4. Jumabayeva, A. (2023). "Archetypes in the Ancient Turkic Pagan Beliefs". *Academia.edu*.
5. Toynbee, A. (1946). *A Study of History*. Oxford University Press.

6. Klyashtorny, S.G., & Savinov, D.G. (1994). *The Steppe Empire of the Turks in the 6th–8th centuries*. St. Petersburg: Eurasia Press.
7. Hasanov, B. (2015). "Turkiy xalqlarda shomonizm an'analari va ularning zamonaviy aks-sadosi". *Sharq Yulduzi*.